

RECENZJA ROZPRAWY DOKTORSKIEJ

Zgodność czasów w trybie subjonctif w języku francuskim i jej ekwiwalenty w języku polskim: studium kontrastywne na podstawie korpusu literackiego

autorstwa Pani mgr Marceliny Bańkowskiej

1. Uwagi wstępne

Pozwolę sobie rozpocząć swoją recenzję rozprawy Pani mgr Bańkowskiej, napisanej pod kierunkiem Pani Profesor Alicji Kacprzak, w sposób nieco żartobliwy: po wnikliwej lekturze jej tekstu (424 strony, z aneksami i streszczeniami) rozumiem, że autorka nie lubi trybu subjonctif imparfait ani też plus-que-parfait, zwłaszcza w kontekście skomplikowanego systemu zgodności czasów i trybów w jęz. francuskim. Postanowiła więc dowieść, że najwyższy czas pożegnać się z mazołem uczenia się oraz nauczania ich zawiłości, udowadniając zanikanie klasycznego systemu na podstawie analizy współczesnych francuskich tekstów literackich w porównaniu do powieści z drugiej poł. XIX w. oraz z początku XX w. Autorka podjęła też dodatkowe, ambitne i mało eksplorowane, wyzwanie w domenie badań kontrastywnych: zbadania i sporządzenia zestawienia odpowiedników w/w form trybu subjonctif w języku polskim, w kontekście zgodności czasów i trybów, na podstawie tłumaczeń analizowanych czterech powieści: *Madame Bovary* Gustave'a Flauberta (1857), *À la recherche du temps perdu : Du côté de chez Swann* Marcela Prousta (1913), *Le Soleil des Scorta* Laurenta Gaudé (2004) oraz *Syngué sabour. Pierre de patience* Atiqā Rahimiego (2008).

Ogólnie oceniam studium Pani mgr Bańkowskiej pozytywnie: opracowała rzetelny przegląd problematyki gramatycznej i semantycznej wybranego tematu, dla obu języków, z naciskiem jednak, w moim odczuciu, na stronę formalną. Tymczasem pogłębiona analiza semantyczna zasad generujących zgodność (lub niezgodność) czasów i trybów rozjaśniłby obszar zrozumienia tego złożonego zjawiska. Ta krytyczna konstatacja ma być w zamierzeniu recenzentki motywacją do ewentualnych dalszych, pogłębionych przemyśleń na temat niezwykle ciekawego zjawiska językowego jakim jest użycie subjonctif w języku francuskim oraz jego treściowymi i formalnymi odpowiednikami w języku polskim.

2. Struktura rozprawy

Rozprawa składa się ze wstępu, trzech części (każda opatrzona osobnym wstępem oraz uwagami podsumowującymi, co pozytywnie wpływa na klarowność całości), wniosków końcowych, bibliografii oraz obszernych aneksów, w tym całości analizowanego korpusu wraz z jego kontrastywną wersją. Docenić należy pracowitą rzetelność w przedstawianiu kolejnych zagadnień, przejrzystość struktur rozdziałów i podrozdziałów, poprawność języka francuskiego (kilka drobnych błędów). Za cenne dla zrozumienia całości uważam też odniesienia do łacińskich źródeł gramatyki i historii języka francuskiego.

3. Ocena poszczególnych części rozprawy

We wstępie (str. 1-3) Autorka wprowadza czytelnika w trudności analizy kontrastywnej tematu rozprawy, dotyczy on bowiem dwóch całkowicie różnych systemów języka: romańskiego i słowiańskiego, bez ekwiwalencji formalnej wielu zagadnień i treści językowych. Docenić więc należy jej odwagę badawczą. Opisując najogólniej zasadę zgodności czasów w jęz. francuskim mgr Bańkowska pisze, że *c'est le temps du premier verbe qui détermine le temps du second* (str. 1). Nawiązując do mojej wstępnej uwagi dotyczącej pogłębionej analizy semantycznej zgodności czasów powiedziałabym ogólniej, że to sens predykatu wyższego rzędu implikuje sens i formę czasu i trybu w zdaniu podrzędnym: to nie zawsze jest czasownik, a świetnie wykazała to sama autorka notując polskie ekwiwalenty francuskiego korpusu.

Również we wstępie mgr Bańkowska przywołuje publikacje dotyczące gramatyki kontrastywnej francusko-polskiej. Uzupełniłabym tę skromną listę o dwa nazwiska: Stanisława Gniadka, jako pioniera w dziedzinie badań francusko-polskich (1979) oraz Katarzynę Kwapisz-Osadnik (2007) za jej praktyczny podręcznik. I muszę tutaj skorygować stwierdzenie autorki, że *subjonctif français to mode inexistant en polonais*: tryb subjonctif nie istnieje w jęz. polskim formalnie, ale semantycznie jak najbardziej, czego również dowiodła Autorka w części materiałowej swojej rozprawy. Precyzja opisu zjawisk językowych w przechodzeniu z płaszczyzny treści na płaszczyznę formy jest zawsze aktualnym postulatem i wyzwaniem w pracy każdego językoznawcy.

Zgodnie z zapowiedzią część pierwsza pracy (str. 5-86) została poświęcona porównawczemu przeglądowi gramatycznych zagadnień czasów, trybów i aspektu, kolejno w języku francuskim i polskim, z uwzględnieniem elementów historycznych, systemów morfologiczno-składniowych, semantyki, problematyki zgodności czasów oraz opisów w/w zjawisk w wybranych gramatykach języka francuskiego.

Ten pierwszy, teoretyczny, opisowy rozdział budzi we mnie najwięcej krytycznych reakcji. Zadałam sobie pytanie: do kogo adresowany jest ten przegląd? Wydaje się być tylko tłem dla dalszych analiz. Jest zbyt ogólnikowy, zbyt powierzchowny zarówno dla studenta jak i dla badacza. Częściowo jest to wynikiem cytowania opinii francuskich gramatyków, których spojrzenie, np. na problematykę aspektu, jest powierzchowne i heterogeniczne (str. 24) mimo, że najlepsza definicja aspektu wywodzi się właśnie od francuskiego językoznawcy Gustave'a Guillaume'a (str. 23). Niestety interpretacje tej definicji oraz wynikające z nich typologie są liczne, zawile, nieprecyzyjne (w rozprawie np. str. 18, 21, 22, 23, 25, różnica m. *refaire* a *sautiller*? – str. 26, relacja m. sensem aspektu a formą?). Polski romanista może więc iść tą ścieżką, ale może też wnieść nowe, semantyczne, precyzyjne treści korzystając z dorobku polskich, i nie tylko, romanistów, takich jak: Stanisław Karolak (2001), Teresa Muryn (1999), Małgorzata Nowakowska (2020) czy Hélène Włodarczyk (1995, 1997). Sensy aspektowe są nadal niezrozumianym i niedocenianym narzędziem interpretacji użycia czasów i trybów w jęz. francuskim, czego przykłady przytoczę jeszcze odnosząc się do drugiej i trzeciej części rozprawy.

Rozumiem, że Autorka chciała pokazać czytelnikowi całościowy obraz analizowanej problematyki, włącznie z odpowiedzią na pytanie: skąd się to wszystko w jęz. francuskim i polskim wzięło? Jeśli tak, to bardzo polecam mało znane a świetne dwutomowe dzieło braci Le Bidois, Roberta et Georges'a (1971) *Syntaxe du français moderne. Ses fondements historiques et psychologiques*. Co do innych cytowanych francuskich gramatyk, to oprócz klasycznego Grevisse'a godny polecenia jest *Le Grevisse de l'étudiant* autorstwa Cécile Narjoux (2018), str. 672-674. Za obowiązkową dla romanisty uważam też *Grammaire du sens et de l'expression* Patricka Charaudeau (1992), zacytowaną tu zbyt skromnie. We wszystkich tych wymienionych pozycjach można znaleźć precyzyjne, błyskotliwe wskazówki dotyczące zgodności czasów oraz sensów i użycia trybu subjonctif.

Co do opisu podjętej problematyki w języku polskim, kwestia aspektu również pozostawia wiele do życzenia: str. 42 – *pracować* i *kupić* to różne sensy aspektowe!, str. 59 – francuskie tłumaczenia dokonanych sensów polskich czasowników są błędne! Cały ten fragment nie jest najlepiej sformułowany, str. 50 – stwierdzenie *Ce phénomène, étant en quelque sorte un trait inné du verbe polonais, reste étranger pour la langue romane en question* jest zbyt dużym uproszczeniem, ponieważ odnosi się do formy a nie do sensu, a te płaszczyzny w analizie kontrastywnej muszą być jasno wyeksplikowane. Poleciłabym też do wglądu *Podręczną gramatykę języka polskiego* Alicji Nagórko (2020).

Podrozdział dotyczący semantyki trybów i czasów w jęz. francuskim (str. 53-67) również budzi moje zastrzeżenia. Zawarte tam wyjaśnienia są zbyt skrótowe, powierzchowne, niejasne, bardziej zaciemniają niż wyjaśniają, np. czasy przyszłe, str. 54, o czasach *surcomposé*, str. 59. Zawarte tam rozważania nt. języka pisanego i mówionego wprowadzają dodatkowe komplikacje do analizy, ale zrozumiałe jest, że mają służyć uzasadnieniu głównej tezy Autorki o zaniku form *subjontif imparfait* i *plus-que-parfait*, str. 61. Byłabym tutaj ostrożniejsza, bo fakty są takie, że obie te formy mogą pojawiać się współcześnie w tekstach pisanych, np. w języku specjalistycznym prawniczym.

W podrozdziale dotyczącym tej samej problematyki w jęz. polskim (str. 67-73) pojawiają się podobne uproszczenia, ogólniki a kwestie aspektowe wymagają solidnej korekty, np. str. 69: *będę jeść czy zjem?*, str. 71: stwierdzenie *La forme imperfective concerne les ordres ayant un caractère général sans visée d'accomplissement. Nous en trouvons des exemples notamment dans les Dix Commandements : czcij ojca twego i matkę swoją « honore ton père et ta mère », nie zabijaj « tu ne tueras point »* jest mało precyzyjne. Rozkaz to akt mowy, to wyrażenie woli, a nie relacjonowanie zaistniałych faktów. Czy można więc mówić tu o aspekcie dokonanym? A właśnie interpretacja aspektu może pomóc w zrozumieniu sensu formy w jakiej sformułowano *Dziesięć Przykazań* w jęz. francuskim: to w domyśle iteratywność – *zawsze/nigdy nie będziesz zabijał*, itd. Oba te fragmenty oceniam więc jako dość nurzące, zbyt ogólnikowe.

Dopiero podrozdział dotyczący składniowych zasad zgodności czasów w obu analizowanych językach (str. 73-86) zaprasza do ciekawych przemyśleń, w świetle przytoczonych przykładów.

Część druga rozprawy (str. 87-140) Pani mgr Bańkowskiej, poświęcona statystycznemu badaniu/weryfikacji zastosowania klasycznych reguł zgodności czasów i trybów w dwóch znanych francuskich powieściach z przełomu XIX i XX w., może być bardzo inspirująca, nie tylko ze względu na procentowe wyniki badania korpusu, a nawet pomimo tego, że analiza skupia się głównie na stronie formalnej zagadnienia: przykłady przedstawione w korpusie są niezwykle interesujące ze względu na liczne pytania o to, jakie sensy 'wygenerowały' u cytowanych autorów, Flauberta i Prousta, użycie takich a nie innych form zgodności (a zwłaszcza niezgodności!) czasów i trybów. Autorka, starając się konsekwentnie udokumentować postawioną w rozprawie tezę o zaniku klasycznych reguł zgodności czasów i trybów, a w związku z tym zaniku form *subjontif imparfait* i *plus-que-parfait* we współczesnej francuszczyźnie zestawia w korpusie przykłady z literatury klasycznej i współczesnej. Robi to we właściwy całej rozprawie systematyczny, uporządkowany sposób, analizując składnię zdań

złożonych ze względu na gramatyczny typ zdań podrzędnych. Na uznanie zasługuje bardzo klarowne oznaczenie w przykładach najistotniejszych dla analizy związków znaczeniowo-składniowych.

Jak już wspomniałam, czytanie fragmentów tej znakomitej literatury zaprasza do pogłębionej analizy semantycznej zastosowanych przez autorów rozwiązań językowych i pozwala na wychwycenie pewnych regularności w łączliwości sensów w relacjach subordonnante-subordonné, zwłaszcza przy zastosowaniu kryterium aspektu w analizie użycia czasów gramatycznych. Szczególnie dzieło Marcela Prousta może być tu wartościowym obiektem analiz.

Dla mnie osobiście, i mam nadzieję, że ta uwaga może być dla Autorki motywacją do dalszych pogłębionych badań nad semantyką subjonctif, szczególnie interesujące wydaje się tu zbadanie jakie sensory orzeczeń zdań nadrzędnych (predykaty wyższego rzędu) wprowadzają dany typ subjonctif, np. w przykładzie Swann.56 (str. 92) z powieści Prousta: zwrot *il me consolait que...* nie jest typowym, 'podręcznikowym' zwrotem implikującym subjonctif, co on właściwie znaczy? Do którego z pól znaczeniowych generujących subjonctif należy go zaliczyć? Można 'nie lubić' subjonctifu, trybu formalnie obcego polskiemu romaniście, ale zdecydowanie 'zyskuje on przy bliższym poznaniu', bo pozwolę sobie tu zacytować wspomnianą już *Syntaxe...* braci Le Bidois: *Avec le subjonctif nous arrivons au mode le plus mystérieux ou du moins le plus gros de secrets, le plus délicat d'emploi, mais aussi le plus riche en nuances fines, des langues parvenues, comme le français, à un haut développement. Et l'on peut penser qu'à ces titres, le subjonctif est peut-être, pour qui le connaît bien et en joue juste, la marque la plus sûre d'une connaissance approfondie de notre langue* (str. 500).

Cytowany przez Autorkę Grevisse tłumaczy użycia subjonctif jako służące do wyrażenia « *quelque mouvement de l'âme* » (str. 95) i to właśnie widać w sensach orzeczeń wybranych przykładów, np.: Swann.95 lub Swann.111 (str. 100). I aż się prosi, żeby, poza rzetelnym opisaniem, zrelacjonowaniem tych faktów językowych, spróbować pogłębić analizę semantyczną zgodności, a zwłaszcza niezgodności czasów i trybów, w której ilościowo przeważa dzieło Prousta, np. Swann.92 – omnitemporalność? (str. 120). Poza odpowiedzią na pytanie 'jak?', spróbować odpowiedzieć też na pytanie 'dlaczego?'. Marcel Proust to wirtuoz literatury francuskiej i żadna zgodność bądź niezgodność trybów nie jest przypadkowa. W świetle przytoczonych przykładów można by spróbować wyjaśnić jego (a także innych autorów) sposób narracji stosując kryteria semantyczne dotyczące np.: mowy zależnej – Swann.30 i niezależnej – Scorta.52, Bov.46 oraz relacji czasowo-aspektowych: sens omnitemporalności – Swann.248, iteratywności – Swann.17, limitatywności – Swann.212 czy

rezultatywności czyli stanu aktualnego dla narratora – Swann.74, Swann.252, ale też przypadki hierarchii planów czasowych wcześniej-później, zamknięta przeszłość-aktualność – Swann.42, Scorta.81, itp.

Podsumowując ten wywód pozwolę sobie raz jeszcze przytoczyć słowa Le Bidois nt. sensów subjonctif: *Toute notre âme paraît s'y imprimer ; ses plus fortes, ses plus fines vibrations y viennent retentir (...) avec le subjonctif, nous sommes, sans doute, au point le plus profond, au coeur même de la vie syntaxique du langage* (str. 501).

Biorąc pod uwagę całość części drugiej rozprawy Autorka dowiodła postawionej tezy: *En analysant le corpus moderne, il devient aisé de comprendre que la tendance à substituer des formes traditionnelles du subjonctif par le présent et le passé de ce mode est en train de se transformer en norme* (str. 127).

Część trzecia (str.141-220) to zapowiedziana w tytule analiza kontrastywna czyli sprawnie wykonane zestawienie polskich odpowiedników semantyczno-składniowych sensów francuskiego subjonctif w tzw. zgodności czasów. Patrząc na ten dwujęzyczny korpus ponownie pojawia się, przewrotne nieco, semantyczne pytanie: czy mając polskie tłumaczenie potrafilibyśmy odtworzyć, semantycznie i gramatycznie, formę francuskiego oryginału, zwłaszcza jeśli chodzi o użycia różnych form subjonctif? Po raz wtóry spróbowałabym zastosować kryteria semantyczne, o których wspomniałam powyżej: analiza przenikających się planów czasowych (narracja o przeszłości a nie aktualności narratora) – Swann.pol.66, Swann.pol.11, Swann.pol.94, sensów aspektowych – rezultatywność – Swann.pol.165, Swann.pol.74, Swann.pol.73, iteratywność – Swann.pol.411, 411a, omnitemporalność – Swann.pol.55, Bov.pol.97, Bov.pol.53, Swann.pol.422, mowa zależna/niezależna – Swann.pol.325, Swann.pol.184. oraz różne stopnie możliwości realizacji danej sytuacji (tryb warunkowy w jęz. polskim).

Pomimo pewnego semantycznego niedosytu bardzo pozytywnie oceniam ten opisowy rozdział, ładnie, precyzyjnie podsumowany. Sądzę, że wykonana analiza porównawcza może posłużyć za bazę danych do tłumaczeń automatycznych, z jęz. francuskiego na polski – wiadomo jakie problemy sprawia w tej dziedzinie składnia zdań złożonych i morfologia jęz. polskiego.

4. Ogólna ocena rozprawy

Podsumowując Pani mgr Bańkowska dobrze poradziła sobie z podjętym tematem. Udało jej się rzetelnie przedstawić panoramę zagadnienia, uporządkować i poprawnie sklasyfikować zgromadzony materiał. Rezultaty analiz uważam za wartościowe, założona teza o zaniku

klasycznego następstwa czasów i trybów w języku francuskim została uczciwie udokumentowana. Komentarze i uwagi zawarte w niniejszej recenzji Autorka potraktować powinna jako zachętę i motywację do dalszych, pogłębionych badań semantycznych nad trybem subjonctif, który, wbrew składniowym pozorom, *ne paraît être une conséquence de la subordination, ni ne paraît devoir s'expliquer nécessairement par sa dépendance vis-à-vis d'un autre verbe. Au vrai, il ne dépend que d'un état de la pensée, de laquelle il est fonction. Nul mode n'est aussi assujetti aux plus souples modalités du sentiment. De là, son aptitude à rendre les plus fines nuances psychologiques* (le Bidois, str. 513).

Moim zdaniem praca Pani mgr Marceliny Bańkowskiej spełnia wymagania stawiane rozprawom doktorskim. W związku z tym wnioskuję o dopuszczenie Pani mgr Marceliny Bańkowskiej do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

*Izabela
Pozierak - Trybisz*

dr hab. Izabela Pozierak-Trybisz

Literatura cytowana w recenzji:

- Le Bidois, Georges et Robert. (1971). *Syntaxe du français moderne. Ses fondements historiques et psychologiques*, t.1 i 2. Paris : éd. A. et J. Picard.
- Charaudeau, P. (1992). *Grammaire du sens et de l'expression*. Paris: Hachette.
- Gniadek, S. (1979). *Grammaire contrastive franco-polonaise*. Warszawa: PWN
- Karolak, S. (2001). *Od semantyki do gramatyki*. Warszawa: SOW.
- Kwapisz-Osadnik, K. (2007). *Podstawowe wiadomości z gramatyki polskiej i francuskiej. Szkic porównawczy*. Katowice: Wydawnictwo UŚ.
- Muryn, T. (1999). *Le syntagme nominal abstrait et la cohérence discursive*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP.
- Nagórko, A. (2020). *Podręczna gramatyka języka polskiego*. Warszawa: PWN.
- Narjoux, C. (2018). *Le Grevisse de l'étudiant*. Leuven-la-Neuve : De Boeck Supérieur.
- Nowakowska, M. (2020). *Rezultatywność w języku francuskim i polskim*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe UP.
- Włodarczyk, H. (1995). « L'apport de la linguistique théorique à la traduction du polonais au français: le problème du temps et de l'aspect au passé », [w:] Cygal-Krupowa Z. (red.) *Les contacts linguistiques franco-polonais*. Lille: Diffusion Presses Universitaires de Lille, str. 13-27.
- Włodarczyk, H. (1997). *L'aspect verbal dans le contexte en polonais et en russe*. Paryż: Institut d'Etudes Slaves